

Մի անգամ դեպք եղավ հանդգնաբար արշավելու ցիրերի երամների հետևից խորդուքորդ և քարքարոտ տեղերով: Շապուիր սկսեց ետ մնալ: Ասում Մոլացին պարսավանքով ասաց նրան.»Գնա, գնա, պարսից աստվածորդի, եթե տղամարդ ես»: Իսկ նա ասաց.»Դու գնա, քարքարոտների մեջ արշավելը դների գործն է»: Մի ուրիշ անգամ դեպք եղավ եղեգնուտների մեջ կրակով կինձեր որսալ: Թավ եղեգների մեջ Շապուիր չհամարձակվեց ձին լավ քշել, այնպես որ կրակը նրան շրջապատեց, և նա երկու կողմը նայելով՝ այս ու այն կողմ էր ընկնում ձիով: Ասումը դարձյալ ասում է.«Պարսից աստվածորդի, ահա քո հայրն է և Աստվածը, ինչու ես վախենում»: Շապուին ասում է.»Կատակները մի կողմ թռող, նայիր որ կրակովն անցնես, որ ես էլ քո հետևից գամ, որովհետև եթե ես առաջ անցնեմ, ձիս կիսրտնի»: Այն ժամանակ նրան Ասումը նախատեց ասելով. «Միթե սրանք էլ քարեր են, որ ես առաջ անցնեմ, արդ, եթե դու մոկացիներին դիվազգի ես կոչում, ես էլ սասանյաններիդ կնամարդի կկոչեմ»: Եվ երիվար մտրակելով՝ կրակի միջով անցնում է ինչպես ծաղկազարդ հովհտով և ազատում է Շապուին: Բայց զիտենալով, որ դրանից հետո Շապուիր լուր չի մնա, անցնում գնում է Մոլիս:

Մի անգամ մականով խաղալիս՝ Շավասայ Արծրունուն հաջողվեց գնդակը երկու անգամ խլել Շապուիից: Սա մականով նրան խփելով ասաց.«Ինքդ քեզ ճանաչիր»: Իսկ նա պատասխանեց.»Այո, ճանաշում եմ, որ ես էլ արքայորդի եմ, Սանասարի սերունդ, և իրավունք ունեմ քո եղբայրների հետ թագավորի բարձր համբուրելու, ինչպես որ անվանակոչված եմ»: Այսպես ասելով մեծ քամահրանքով ձիարշավի ասպարեզից դուրս ալացավ¹⁸⁶:

Մի ուրիշ անգամ էլ ուրախության խնջուքի ժամանակ Խոսրով Գարդմանացին գինով հարբած՝ Շապուիի ներկայության սիրահարված տարփածուի նման հետամուտ է լինում մի կնոջ, որ վարժ մատներով քնար էր նվագում: Շապուիր զայրանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա աջ ձեռքը սրի վրա դրած՝ Տրդատ Բագրատունու նման, անցավ գնաց իր տունը, և արքունի սպասավորներից ոչ մեկը չհամարձակվեց նրան բռնելու, այդ մարդու փորձն առաջուց առած լինելով:

Այս բաները պատմել մեզ հարկադրեց քո ավելորդ խնդիրը:

ԾԶ

ՇԱՊՈՒԻՀԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԳՆԱԼՈՒՑ ՀԵՏՈ ՊԱՏԱՀԱԾ ԱՆՑՔԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ ԵՂԱԾ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

186 «Արփայագնաց լիներ» – միայն այստեղ գործածված բառ, որ ավանդաբար հասկանում ու թարգմանում են՝ սլանալ, խոյանալ, արագաբար, իբրև օդի միջով հեռանալ:

Չորս տարի անարգաբար թագավորելուց հետո Շապուհը լուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և զնում է շտապով, իր տեղակալին ու զորագլխին հրամայելով, որ հայոց մեծամեծներին բռնի և տանի Պարսկաստան: Բայց Շապուհը Տիգրոն հասնելիս մեռավ նրա հայր Հազկերտը, տասնմեկ տարի թագավորելով, միևնույն օրը նա ինքն էլ սպանվեց արքունի մարդկանց դավադրությամբ: Իսկ քաջ և բարեբախտ Ներսես Ճիճրակացին, որ զորագլուխ էր դարձել, ժողովեց հայոց նախարարներին իրենց զորքերով, պարսից գնդի դեմ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ապրսամ Սպանդունին սպանեց նրանց զորավարին, ապա իրենք էլ ցրվելով, ինքնազլուխ կերպով շրջում էին լեռներում և ամուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար, և այս ժամանակ երևելի հանդիսացան բոլոր վանանդացիներն իրենց քաջությամբ: Այս կերպով մեր երկիրը երեք տարի անիշխան մնալով, աղմուկների և խոռվության մատնված, ավերվում ամայանում էր, արքունական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթնեկի ճանապարհները փակ էին, ամեն տեսակ բարեկարգություն վրդովվում և անհետանում էր: Նույն օրերում պարսից վրա թագավորեց Վոամ երկրորդը, որ մեր երկրից վրեժինդիր եղավ, բայց հունաց բաժնին չղիպավ, նրանց հետ խաղաղություն պահպանելով:

ԾԷ

ՄԵՍՐՈՊԻ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻՈՆ ՌԻԴԱՐԿՎԵԼԸ ԵՎ ՀԻՆԳ ԹՂԹԵՐԻ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐԸ

Երբ Մեծն Սահակ տեսավ այս բոլոր չարիքները պարսից բաժնում, գնաց մեր երկրի արևմտյան կողմերը, հունաց բաժինը, բայց իր արժանիքին համապատասխան ընդունելություն չգտավ, ուստի Մեսրոպին և իր Վարդան թոռանն ուղարկեց Բյուզանդիոն Թեոդոս կայսրի մոտ, այսպիսի նամակով:

Սահակի թուղթը Թեոդոսին¹⁸⁷

187 Սահակ կաթողիկոսի նամակները և Թեոդոս կայսրի և պատրիարքի պատասխաններն իրական չեն, այլ հորինված են Խորենացուց այնպես, ինչպես որ նրա կարծիքով այդ անձերը կզրեին, եթե գրելու լինեին: (Այսպիսի նամակներ հորինելը հին ժամանակ ընդունված սովորություն էր ոչ միայն մեր, այլև օտարազգի հեղինակների մոտ և դատապարտելի չէր համարվում):

«Խաղաղասեր կայսրին՝ իմ տեր Ավգոստոս Թեոդոսին հայոց Սահակ եպիսկոպոսը ողջունում է Տիրոջ միջոցով: Գիտեմ, որ մեր նեղության համբավը հասած կլինի ինքնակալիդ լսողության, ուստի քո բարերարության զբասրության վրա հույս դնելով ապավինեցի ձեր ոտքը, բայց իմ վիճակում ընդունելություն չգտա այստեղի վերակացուների հրամանով: Մեզ այնքան ատեցին, որ մինչև իսկ չնդունեցին այն նշանագրերը, որ բերել էր նույն այս մարդը, որին ուղարկեցի ձեր բարերարության մոտ, այդ նշանագրերը նա գտել էր երկարատև դառն աշխատանքով Ասորիքում: Ուստի խնդրում եմ ձեր տերության բարեհաճությունը, որ մեզ այստեղ մեր վիճակում իշխանությունից չգրկեն, հրամայեցեք, որ մեզ ընդունեն և մեր ուսումը: Ողջ եղեք»:

Թագավորական քաղաքի եպիսկոպոսին էլ այս է գրում.-

Սահակի թուղթը Ատտիկոսին

«Հայոց եպիսկոպոս Սահակը մեր ուսուցիչ Ատտիկոսին՝ աշխարհամուտ դռան եպիսկոպոսին, օրինությամբ ողջուն:

Ձեր սրբության վրա հույս դնելով ձեզ մոտ ուղարկեցինք մեր երկրի ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, որպեսզի դրանցից լսելով մեր նեղության աղետները՝ մեծ թագավորին բարեխոսես մեզ օգնել, ինչպես Ճշմարիտ սիրելի եղբայր: Ողջ եղիք»:

Անատոլիոս զորավարին էլ գրում է հետևյալը.-

Սահակի թուղթը Անատոլիոսին

«Սահակ հայոց եպիսկոպոսը Անատոլիոս քաջ զորավարիդ ողջունում է:

Շնորհակալ եմ Աստծուց, որ քեզ պատրաստեց մեր ապավինության համար, ուստի հայտնում եմ քեզ, որ մեր նեղություններին ձար գտնելու համար արքունի դուռն

ուղարկեցի մեր ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, և խնդրում եմ քո քաջությունից՝ նրանց նպաստել ձանապարհորդելու: Ողջ եղիր»:

Անատոլիոսն այս տեսնելով, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առաքինության համբավը, որ առաջուց տարածված էր նրանց մասին, ոչ փոքր ընդունելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխնիփոխ սուրհանդակների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ՝ արժանավորապես շուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինե քաղաքում Ակակ Եպիսկոպոսի մոտ պահում է աշակերտների բազմությունը, որոնց Մեսրոպ տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորի՝ Ղևոնդի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին ու Վարդանին առնելով հանձնում է Դերջանի Գինդ Եպիսկոպոսին և փառավորապես ձանապարհ է զցում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն, ներկայացան մեծ թագավորին, ստացան ինչ որ կհուսային և ինչ որ չէին հուսա, և վերադարձան այսպիսի նամակով.-

Թեոդոսի թուղթը Սահակին

«Ինքնակալ Թեոդոս Ավգոստոսը և հռոմեացիների կայսրը հայոց Սահակ Մեծ Եպիսկոպոսին աղջունում է:

Մենք հաճեցանք տեսնել թուղթ և վերահասու եղանք գրածներիդ: Քեզ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միտվեցիր հեթանոս թագավորների կողմը և մեզ մինչև իսկ գրով հարկ չհամարեցիր տեղեկություն տալ: Մանավանդ սրանում ենք քեզ մեղադրում, որ արհամարհելով մեր քաղաքում եղող ճարտարներին, ինչ-որ ասորիների մոտ էին որոնում իմաստության գյուտը: Այս պատճառով մենք բարեհած էինք, որ մեր ծառաներն այդտեղ արհամարհեցին այդպիսի ուսումը: Բայց որովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը գլուխ եկավ երկնային շնորհով, մենք գրեցինք որ ամենայն փութաջանությամբ սովորեն, և քեզ պատվով ընդունեն իբրև իրենց իսկական ուսուցիչը, Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի նման սնունդն ու ծախսերը արքունիքից տրվեն: Եվ հրամայեցինք այդտեղ Հայաստանում մի քաղաք շինել իբրև ապավինություն ձեզ և մեր զորքերին: Քո պատվի համար ստրատելատ նշանակեցինք Վարդանին՝ քեզ որդիացածի փեսայի որդուն, և Մեսրոպին գրեցինք ուսուցիչների շարքում: Ողջ եղիր»:

Աստիկոս Եպիսկոպոսն էլ գրեց հետևյալը:-

Ատտիկոսի թուղթը Սահակին

Կոստանդնուպոլսի ինքնազլուխ եպիսկոպոս Ատտիկոսը մեր սիրելի եղբորը և աթոռակցին՝ հայոց Սահակ եպիսկոպոսին, ողջունում է Տիրոջ միջոցով:

Շատ գոհություն ենք մատուցանում Աստծուն քո բարի համբավիդ համար այդպիսի բարբարոս ազգի մեջ, բայց մեղադրանքից ազատ չենք թողնում, որ ավելի վաղ շիշեցիր քո երանելի նախնիների՝ Գրիգորի և Ներսեսի սիրելությունը: Եվ ավելի այս բանի վրա ենք զարմանում, թե ինչպես թողիր եկեղեցու աղբյուրը, մեր Սուրբ Հովհաննես հորը, որի վարդապետությամբ ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը լուսավորվեց, այլև ամբողջ աշխարհի բոլոր քրիստոնյաները, որի պատճառով նրան Օսկեբերան կոչեցին: Իսկ դուք նրան զանց անելով՝ ձեր ծարակը կամեցաք հագեցնել անձրևի ջրերով, մինչև որ Ամենակալը տեսնելով իզուր կրած նեղությունը՝ ձեր մեջ բխեց Սուրբ Հոգու շնորհը, որի համար այժմ ուրախ ենք: Արդ՝ մեր ինքնակալ Ավգոստոսի հրամանով քեզ իրավունք է տրվուն ուսուցանել մեր կողմի Հայաստանը, իսկ բորբոքիտոնների աղանդը¹⁸⁸ կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից: Եվ քեզանից ուղարկված Մեսրոպին ձեռնադրեցինք եկղեսիաստիկոս¹⁸⁹:

ԾՀ

**ՄԵՐ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼԸ, ԲՈԼՈՐԻ ԽԱՂԱՂԱՆԱԼԸ, ԵՎ
ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ**

---

188 «Բորբոքիտոնների աղանդ»: Բորբոքիտոն ծագում է հունական Բորբորոս բառից, որ նշանակում է կելտ, ցեխ, աղբ, ուրեմն և նշանակում է կեղտոտ, գարշելի, պիղծ: Խորենացին ևս խոսելով Սուրբ Մեսրոպի գործունեության մասին Գողրն գալառում, հիշում է, որ այդ աշխարհից վերացրեց հեթանոսական աղանդը, որ Տրդատի ժամանակից ի վեր թաքուն էր մնացել և այժմ նորից երևան էր եկել:

189 Եկղեսիաստիկոս հունարեն նշանակում է անդամ ուղղափառ եկեղեցու, ըստ Կորյունի՝ Թեոդոս կայսրի հրամանով Սուրբ Մեսրոպին ակումբիտ կոչում շնորհեցին, որ նշանակում է անքուն, տքնող:

Մեսրոպը և Վարդան ստրատելատը գալով՝ Անատոլ զորավարին գտան մեր սահմանի մոտ հասած: Արքունական հրամանն ստանալով նա ավելի մեծ վստահությամբ և փութաջանությամբ գործը գլուխ բերեց: Որովհետև իշխանները, գործակալները, գլխավորները և առհասարակ այդ կողմում հայտնի մարդիկ իրենց հոժար կամքով, կարծես աստվածային ձայնով հրավիրված, գալիս ժողովվում էին մի տեղ բոլոր քահանայական դասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն սկսելով՝ արագորեն արևմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևելյանին նման:

Այս ժամանակ հայոց նախարարներից շատերը եկան Մեծն Սահակին հրավիրելու, որպեսզի գա միջամտի և բոլորին միաբանության բերի: Որովհետև Պարսից Վռամ թագավորը գիտենալով, որ առանց հայոց նախարարների չի կարող մեր երկիրը պահել, հաշտության բանակցություն է սկսում Սմբատ ասպետի միջոցով: Ուստի Սահակը Մեսրոպին է հանձնում արևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և համազասպյան թոռներին՝ Վարդան ստրատելատի եղբայրներին: Հրամայում է քննել պղծագործ բորբոքիտներին, և եթե ոչ մեղմությամբ և ոչ խստությամբ ուղղության չգան, ապա չարչարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անիրավ մահը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում գալիս է Այրարատյան գավառը, ժողովում է բոլոր նախարարներին և Սմբատ ասպետին ու իր թոռ Վարդան ստրատելատին ուղարկում է պարսից թագավորի դուռը:

Իսկ թագավորը հաշտություն հաստատելով՝ նախարարների հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրանքով թագավոր է նշանակում Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին, փոխելով Արտաշիր կոչելով, և նրան է վստահում Հայաստանը առանց պարսիկ վերակացուի: Նա տիրեց վեց տարի:

Ծթ

ԿԱՐԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ԹԵՌԴՈՒՊՈԼԻՄ

Անատոլ զորավարն արքունական հրամանն ստանալով՝ գալիս է մեր երկիրը և շատ կողմեր շրջելով, հավանում է Վարին գավառին՝ այնտեղ շինելու արգավանդ, շատաջուր և բարեբեր քաղաքը, համարելով, որ այդ տեղը միջին դիրք ունի, ոչ շատ հեռու այն տեղերից, որտեղից բխում են Եփրատի մի քանի աղբյուրները և հանդարտ հնանքով առաջ գնալով ծովանում են, ճահճի տեսք ստանում: Այստեղ անհաշիկ քանակությամբ ձկներ են լինում և զանազան տեսակ թռչուններ, որոնք սնվում են

այնտեղ, որոնց ձգերով միայն կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճի ափին եղեգնութների մեծ քանակությանք եղեգով: Դաշտերում բուսնում են բարձր խոտեր և առատարեր սերմատու բույսեր: Լեռները լիքն են կճակաբաշխ և որոճող երեներով: Բազմությամբ աճում են այդտեղ ընտանի եղջերավոր անասուններ, հաղթահասակ, խոշոր, լիքը մարմնով և պարարտ:

Մի գեղեցկադիր լեռան ստորոտում գտավ մի տեղ, որտեղ բխում են բազմաթիվ մանր աղբյուրներ, մաքուր ջրերով, և այդտեղ գծեց քաղաքի տեղը: Նրան շրջապատեց խոր փոսով, շատ խորը դրեց պատվարի հիմքը, նրա վրա ահագին բարձր աշտարակներ շինեց, որոնցից առաջինը կոչեց Թեոդոս՝ Թեոդոսի պատվին: Սրանից այն կողմը շինեց ժայռած աշտարակներ¹⁹⁰, նավերի ցռուկների նման, և անցքեր՝ ներս ընկած խորշերով, որոնք դեպի լեռն են դարձած: Այսպես շինեց նաև դեպի հյուսիսային դաշտը նայող կողմում: Իսկ արևելք ու արևմուտք դարձած կողմերում կանգնեցրեց բոլորակած աշտարակներ: Իսկ քաղաքի մեջ, մի բարձրավանդակի վրա, շինեց բազմաթիվ մթերանոցներ, որ կոչեց Ավգոստիոն, Ավգոստոսի պատվին: Եվ շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ ջրեր բերեց մտցրեց քաղաքը: Քաղաքը լցրեց զենքերով ու պահապան գնդերով և կոչեց Թեոդոսովով, որպեսզի քաղաքի անունը հիշելով անմահ մնա թագավորի անունը: Իսկ բխող ջերմուկները վերևից ծածկեց տաշած քարերով:

Կ

ՄԵՍՐՈՂԻ ԿՐԿԻՆ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԻ՝
ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆ ԳՆԱԼԸ

Մեսրոպը մնալով Շաղգոմք կոչված անապատ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջացրեց:

Նա ոչ թե սովորեցնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հոգի էր ներշնչում իբրև առաքյալ: Սրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով՝ Սպերում Ղևոնդին և Ենովքին, Դերջանում նրանց Գինդ եպիսկոպոսին,

190 «Աշտարակս ժայռաւորս»: Վերջին բառն անհարմար է այս տեղում, գուցե աղավաղված է: (Մի ձեռագիր ունի «Ժառանուրս», իինդ ձեռագիր ունեն «Ժառանգաւորս»): Էմին և Ստեփանեն թարգմանել են «ատամնած աշտարակներ», որոնք հարմար չեն գալիս հաջորդ խոսքին: Մենք ենթադրաբար թարգմանեցինք «ժայռած», սակայն երաշխավոր չենք ձշուլյանք:

իսկ Եկեղյաց գավառում Դիանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը:

Որովհետև հեթանոսական աղանդից մնացած դառն արմատը անիշխանության ժամանակ նորից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել, Երանելին նրանց բնաջինց արեց Շաբիթի որդի հայրաբարո Գիտի օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ չարության առաջին ուսուցիչները Բաղասական կողմերումն են: Նա գնաց այնտեղ, շատերին ուղղության բերեց և քշերին անդառնալի կերպով հալածեց Հոնաց երկիրը: Այն կողմերի ուսուցման գործը վստահելով Մուշեղ անունով եպիսկոպոսին՝ ինքը դարձավ Գարդմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ ևս կան նույն աղանդին հետևողներ: Նրանց էլ գտնելով՝ ուղիղ ճանապարհի է բերում, նորից ուղղության բերելով Գարդմանացոց իշխանին, որի անունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է գուգարացիների Աշուշա բղեշիր, խնդրելով որ նույն գործի համար զա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրք գավառը: Այնտեղ գնալով նա ավելի լավ և ավելի հիմնավոր կերպով սովորեցրեց, քան մյուս աշակերտածներին: Այս ժամանակ Վրաստանում թագավոր էր նստել մի ոմն Արձիլ:

Այնուհետև Մեսրոպը ետ եկավ, և նա ու Մեծն Սահակը նույն աշակերտներին, Հովսեփին և նրա մյուս ընկերոջը Կողբ գյուղից, որի անունն էր Եզնիկ, ուղարկեցին Միջագետք, Եղեսիա քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին Սուրբ հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն, որպեսզի այնուհետև Բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն գործով: Նրանք մի քանի ստախոս մարդկանցից հրապուրիչ թղթեր ստանալով՝ իբրև թե Մեծն Սահակ և Մեսրոպ պատրաստվում են ուրիշներին Բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, առանց ուսուցիչների հրամանի այնտեղից ուղղակի չվեցին գնացին Բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմունքի, և հունարեն գրագիտության մեջ լավ վարժվելով՝ ձեռնարկեցին թարգմանելու և գրելու: Նրանց վրա նախանձելով նրանց աշակերտակից ընկերները, որոնց անուններն էին Ղետնդ և Կորյուն, ինքնակամ ելան գնացին Բյուզանդիոն նրանց մոտ: Ապա նրանց մոտ են գալիս նաև Հովհանն ու Արձանը, որոնց Սահակն ու Մեսրոպը դեռ ավելի վաղ էին ուղարկել, բայց նրանք, դանդաղ ուղևորվելով և ծուլաբար տնտնալով՝ Կեսարիայում երկար մնացին: Նրանց բոլորին մեծ ընդունելություն ցույց տվեց բյուզանդացիների Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը:

ԿԱ

ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԳՈՒՄԱՐՎԵՑ ԱՄԲԱՐԻՇՏ ՆԵՍՏՈՐԻ
ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Այս ժամանակները բյուզանդացիների եպիսկոպոսության աթոռը նստեց անարժանաբար ամբարիշտ Նեստորը և հրեական հասկացողության հետևելով հայիոյեց Ամենասուրբ Կույսին, ասելով թե նա մարդածին է և ոչ Աստվածածին: Որովհետև, ասում էր նա, ծնվածը նրանից սկիզբ առավ, ուրիշ էր Մարիամից շնորհով ծնված որդին և ուրիշ էր հորից հավիտենական ժամանակներից առաջ ծնված որդին, այնպես որ լինում են երկու որդի և երրորդությունը դառնում է չորրորդություն: Այս առիթով Ասիայի ծովահայաց Եփեսոս քաղաքում ժողովվեցին գրավոր վավերագրերի ընթերցմամբ Սուրբ հայրերը.- Կելեստինոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, Կյուրեղը՝ Ալեքսանդրիայի, Հոբանաղը՝ Երուսաղեմի, Հովհաննեսը՝ Անտիոքի, Մեմնոնը՝ Եփեսոսի, Պավղոսը՝ Հեմեսու, Թեոդոտիոսը՝ Անկյուրայի և ուրիշ շատերը, ընդամենը երկու հարյուր հայր, որոնք Նեստորին նզովելով՝ մի Որդու Աստծու դավանեցին մեր Տեր Հիսոս Քրիստոսին, և Ամենասուրբ Մարիամ Կույսին դավանեցին Աստվածածին:

Եվ որովհետև նույն ժողովում շպատահեցին Մեծն Սահակը և Մեսրոպը, ուստի նրանց գրեցին Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, Կոստանդնուպոլսի Պրոկոպոս և Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսները, նրանց զգուշացնելով, որովհետև լսել էին, թե չարափառ աշակերտներից ոմանք եկել են Հայաստան իրենց հետ վերցնելով Թեոդորոս Մամեստացու¹⁹¹ գրքերը, որ Նեստորի ուսուցիչն էր եղել և Թեոդորի աշակերտը: Այնուհետև եկան մեր թարգմանիչները, որոնց անուներն առաջուց հիշել ենք, և գտան Մեծն Սահակին և Մեսրոպին Տարոնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և Եփեսոսի ժողովի կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլև Սուրբ գրքի ստույգ օրինակները:

Մեծն Սահակը և Մեսրոպն ընդունելով Սուրբ գրքի օրինակ, նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու

191 Միալ է Թեոդորոս Մամուեստացի, պետք է լինի Մոպսուեստացի, Կիլիկիայի Մոպսուեստիա հին քաղաքի անունով: Սա Անտիոքի եկեղեցու նշանավոր հայրերից մեկն էր, որ Սուրբ գրքի մեկնության մեջ մտցրեց պատմական, քննադատական և բանասիրական սկզբունքները: Ժամանակակից և ընկեր էր Հոհան Օսկեբերանին: Նրան հետո համարեցին նեստորականության հայր, և այս հիման վրա Նեստորին կոչեցին նրա աշակերտը, թեպետ բառացի մտքով այս բանը չի հաստատվում: Թեոդորը, իսկապես Թեոդորիսոս Կյուրացին, նույնպես Անտիոքի եկեղեցուց էր, համարվում էր Արևելքի ամենասույալ աստվածաբանը, բազմակողմանի գիտություններով օժտված և նշանավոր եկեղեցական գործիչ: Ծնված 290 թվին և աշակերտել է Թեոդոր Մոպսուեստացուն: (Կյուրեղ Ալեքսանդրացու մասին տես ծանոթ. 159): Նա փառասեր մարդ էր, անզուսպ բնավորությամբ, նպատակին հասնելու համար խսրություն չէր դնում միջոցների մեջ: Սպառնալիքներով և ահազին գումարներ կաշառք տալով հաջողեցրեց Նեստորի տապալումը: Թեպետ ինքն էլ դատապարտվեց, բայց վերոհիշյալ միջոցներով կարողացավ իր ուղղափառությունը ճանաչել տալ: - Պրոկողը Կ. Պոլսի պատրիարքն էր Եփեսոսի ժողովի ժամանակ:

նորոգելով: Բայց որովհետև նրանք մեր արվեստին¹⁹² տեղյակ չէին, ուստի գործը շատ կողմերից թերի էր դուրս գալիս: Այս պատճառով Մեծն Սահակը և Մեսրոպը մեզ առան ուղարկեցին Աղեքանդրիա, պանծալի լեզուն սովորելու, իսկական ձեմարանում կատարելագործվելու¹⁹³:

ԿԲ

ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ, ԻՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ¹⁹⁴ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ,
ԵՐԿՎԱՅԻՆ ԶԱՐԴԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ¹⁹⁵

---

192 Այդ «արվեստը», որ այստեղ հիշում է Պատմահայրը, և պարծանքով կրկնում է հետո, Ողբի մեջ, քերթողական արվեստ է, մեր այժմյան լեզվով քերականություն և ձարտարասանություն, կանոնավոր և վայելու խոսքի թեորիան:

193 Բոլոր տպագիրներն ունեն. «Ի ստոյգ յօդանալ ձեմարանին վերաբանության»: Վերջին բառն այստեղ անտեղի է և անհասկանալի: Նորայր Բյուզանդացին մի սրամիտ և հավանական առաջարկություն է արել՝ այս բառը «վերաբանություն» ձևով, դնել հաջորդ գլխի վերնագրի սկիզբը - «վերաբանութիւն ի վարդապետսն յինքն» և այլն: Մենք այս ուղղումն ընդունեցինք, բայց վերաբանություն բառը հասկանում ենք ոչ իբրև վերջաբանություն, այլ իբրև տառացի թարգմանություն հունարեն - անալոգիա, նմանություն, համեմատություն, այնինչ վերջաբանությունը չի համարվում:

194 Այս գլուխը, մանավանդ առաջին պարբերությունը, աչքի է ընկնում խիստ հունաբանությամբ բառերի և քերականության կողմից, և քերթողական ոճով իր նմանը չունի ամբողջ պատմության մեջ և կարծես Պիտոյից Գրքից հանած ու պատմության մեջ զետեղված մի կտոր լինի, - այնքան նման է Պիտոյից Գրքի լեզվին ու ոճին: Կարծիքներ են հայտնված, թե Պատմահայրը այս գլուխը գրել է դեռ երիտասարդ հասակում, և հետո կցել է Պատմությանը, որ անընդունելի է: Թե ինչ է թելադրել հեղինակին իր սովորական լեզվից ու ոճից հեռանալ, դժվար է ասել: Գուցե նյութի բարձրությունը նրա կարծիքով պահանջել է նաև արտահայտության բարձրություն: Գուցե վաղուց անցած այն երջանիկ օրերը, երբ պատանեկան աշխույժով լի, փայլուն ապագայի հույսերով ոգևորված, ուսումնական ձանապարհորդություն էր կատարում դեպի հրաշքների աշխարհը, նրա մեջ վերաբարձել են այն պատանեկան հասակի զգացումները, որոնց ենթարկվել է և նրա զրիչը: Գուցե կամեցել է նա այստեղ մի նմուշ ցույց տալ այն քերթողական արվեստի, որը սովորելու համար գնացել էր Աղեքանդրիա:- Զգիտենք:- Այս գլուխը մենք համեմատաբար ավելի ազատ թարգմանեցինք, որպեսզի դյուրահասկանալի լինի:

195 Այս գլուխը, մանավանդ առաջին պարբերությունը, աչքի է ընկնում խիստ հունաբանությամբ բառերի և քերականության կողմից, և քերթողական ոճով իր նմանը չունի ամբողջ պատմության մեջ և կարծես Պիտոյից Գրքից հանած ու պատմության մեջ զետեղված մի կտոր լինի, - այնքան նման է Պիտոյից Գրքի լեզվին ու ոճին: Կարծիքներ են հայտնված, թե

Նրանք, որ շարունակ հետևում են իմաստասիրության և քննում են մաթեմատիկական գիտությունները, ասում են, թե աստղերը լույս են ստանում Լուսնից, Լուսինը լցվում է Արեգակի լույսով, իսկ Արեգակն արփային երկնքից, այնպես որ արփին լույսը սփռում է երկու գոտիներում և այս երկու գոտիները լույս են ստանում Արեգակից ըստ դասի, ըստ շարժման և ըստ ժամանակի: Սրա նման մենք ել մեր հոգևոր հայրերի իմանալի ճառագայթներից մշտապես ցոլանալով, հարավային կողմերը շրջագայելով հասանք Եղեսիա քաղաքը, թեթևակի նավեցինք դիվանի խորքերի վրայով, այնտեղից անցանք Սուրբ տեղերին երկրագելու և կարձ ժամանակ պաղեստինացիների ուսմամբ պարապելու:

Այդպիսի շրջագայությամբ մտանք Եզիպտոս, այն հոչակված աշխարհը, որ գերծ է անշափ ցրտից և տոռթից, հեղեղներից և երաշտից, երկրի գեղեցիկ մասում գետեղված լինելով, ամեն տեսակ պտուղներով լիովին լցված, անձեռագործ Նեղոսով պարսպապատված, որ ոչ միայն պահպանություն է տալիս, այլև ընդունակ է իրենից մատակարարելու բավական կերակուր, և ոռոգման միջոցով տնօրինում երկրի չորությունը կամ խոնավությունը՝ մշակության համար, և ինչ բան որ երկրում չկա, գետը հեշտությամբ բերում է և առատություն է սփռում ինչպես կղզու վրա, պատում է երկրի շուրջը և բոլոր տեղերում հոսում է, տասներկու վտակի բաժանվելով: Այստեղ հարմարավոր դիրքում շինված է Ալեքսանդրիա քաղաքը, ծովի մեջ, բարեխառն կլիմայով, և շինված է արհեստական լիճ, որի պատճառով բարեխառն օդ է շնչում թե այնտեղից, ուր լճի ջրերը դեպի ծովն են հոսում, և թե ծովին մոտ տեղերից, այսպես հաճախակի քամիներ են շնչում, ծովի կողմից՝ թեթև և լճի կողմից թանձր, որոնց խառնուրդը խիստ առողջարար է կյանքի համար:

Այժմ այս քաղաքի առաջը չի նստում Պղոտենիոսը իր հինգ զագաթով, անսպառ աշխարհը պատելով, այլ Մարկոսը իր ավետարանի քարոզությամբ, չկան վիշապի

Պատմահայրը այս գլուխը զրել է դեռ երիտասարդ հասակում, և հետո կցել է Պատմությանը, որ անընդունելի է: Թե ինչ է թելադրել հեղինակին իր սովորական լեզվից ու ոճից հեռանալ, դժվար է ասել: Գուցե նյութի բարձրությունը նրա կարծիքով պահանջել է նաև արտահայտության բարձրություն: Գուցե վաղուց անցած այն երջանիկ օրերը, երբ պատանեկան աշխույժով լի, փայլուն ապագայի հույսերով ոգևորված, ուսումնական ձանապարհորդություն էր կատարում դեսպի հրաշքների աշխարհը, նրա մեջ վերարձածել են այն պատանեկան հասակի զգացումները, որոնց ենթարկվել է և նրա զրիչը: Գուցե կամեցել է նա այստեղ մի նմուշ ցույց տալ այն քերթողական արվեստի, որը սովորելու համար գնացել էր Ալեքսանդրիա:- Զգիտենք:- Այս գլուխը մենք համեմատաբար ավելի ազատ թարգմանեցինք, որպեսզի դյուրահասկանալի լինի:

ցեղից դյուցազունների գերեզմաններ, այլ վայելչանում են սրբերի վկայարանները: Ոչ ել Տուրի ամսի քսանիինգին խեղաթյուրված տոն է կատարվում,- բեռնակիր անասուններին պսակելով, լորտուններին սպասավորություն անելով, կարկանդակներ բաժանելով,- այլ նույն Տուրի ամսի տասնմեկին աստվածահայտնության տոնն է կատարվում, գովում են հաղթող նահատակներին, օտարներին ընդունելություն են անում և աղքատներին տուրքեր բաժանում: Այլևս չեն զոհում Սարապիսի շար դեմին, այլ Քրիստոսի արյունը պատարագ են մատուցանում, այլևս չեն հարցնում պատզամ Պրոդեմիադ սանդարամետից¹⁹⁶, այլ սովորում են պես-պես գիտություններ նոր Պլատոնից¹⁹⁷, իմ ուսուցչից, որին անբաժան աշակերտ չհանդիսացա և ոչ ել գիտություն ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսումով:

Կամենալով նավով Ելլադա գնալ, սաստիկ քամիներով մղվեցինք ընկանք Իտալիա, Սուրբ Պետրոսի և Պողոսի հանգստարանները ողջունեցինք և երկար չմնացինք հոռմեացիների քաղաքում, Ելլադայով անցանք Աստիկե, քիչ ժամանակ մնացինք Աթենքում: Զմեռն անցնելուց հետո ձանապարհ ընկանք Բյուզանդիոն, մեր հայրենիքին փափագելով:

ԿԳ

ՀԱՅՈՅ ՉԱՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԲ ԻՐԵՆՅ ԱՆՁԵՐԻ ԿՈՐՈՒՏԸԸ
ԽՈՐՃԵՑԻՆ

Բայց հայոց Արտաշիր թագավորը սկսեց թաղվել անշափ անառակ ցանկությունների մեջ, այն աստիճան, որ բոլոր նախարարները նրանից զզվեցին: Նրանք եկան Մեծն

196 Սանդարամետ, ավելի հին ձևով՝ Սպանդարամետ, պահլավական բառ է, երկրի Աստված, զենդերեն՝ Սուրբ իմաստություն, որով կոչվում էր զրադաշտական կրոնի մեջ շատ հարգված մի ոգի, Երկրի ոգին, որ Արամազդի դուստրը կամ հարսն էր: Հայերենի մեջ այս բառը գործ է ածվում նշանակելու համար ստորերկրյա աշխարհը, որտեղ մնում էին մեռած մարդկանց հոգիները, ուրեմն համապատասխան հունաց Պղուտոնին, կամ մեր դժոխքին:

197 Բնագրում՝ “Ի նորն Պղատոննե”, որ երկու կերպ կարելի է հասկանալ, կամ՝ երկրորդ Պղատոն, Պղատոնի նման մի նոր փիլիսոփա, կամ նոր-պղատոնական փիլիսոփայության հետևող: Ով է այս նոր Պղատոնը, իր ուսուցիչը՝ Խորենացին չի հիշում, միայն նկատում է, որ ինքը նրան անարժան աշակերտ չհանդիսացավ և նրա մոտ ուսումը կատարելապես ավարտեց:

Սահակի մոտ, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի Արտաշիրի վրա չարախոսեն պարսից թագավորի առաջ, իրենց թագավորին դեն զցեն և պարսիկ բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ Մեծն Սահակ ասաց.»Զեզ սուտ չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի, ամոթալի արարմունքները, շատ անգամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ մարդու թերությունը, մինչև մտածենք մի ելք գտնենք հունաց Թեոդոս կայսրի միջոցով, բայց ոչ թե անօրեններին մատնել, ծաղր ու խայտառակ լինելու»:

Իսկ նրանք այս չեին կամենում, ջանք էին անում նրան իրենց համախորհուրդ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Քավ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ գայլերին, որ ես չպատեմ բեկվածին կամ հիվանդացածին, այլ զահավեծ անեմ: Եթե հավատացյալ թագավորի առաջ պետք լիներ գնալ, կփութայի, չի հապաղի, հուսալով, թե զլորվածին ոտքի կարելի է կանգնեցնել, այլ հեթանոսներին հանձնել, ավելի մեծ կործանման համար՝ հանձն չեմ առնում համաձայն այն խոսքին, թե մի մատնիր զազաններին մի անձ, որ խոստովանում է քեզ: Որովհետև նա դրոշմված է ավազանով, թեպետ անառակ է, նա պոռնիկ է, բայց քրիստոնյա է, մարմնով ապականված է, բայց հոգով անհավատ չէ, վարքով զեխ է, բայց ոչ կրակապաշտ, նա թուլություն ունի դեպի կանայք, բայց տարերքներին չի երկրպագում: Եվ ինչպես կարելի է այդ իմ ախտավոր ոչխարը փոխել առողջ զազանի հետ, որի հենց առողջությունը մեզ համար պատուհաս է»:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խաբելու նպատակով է այդպես անում, որպեսզի իրենց անելիքը հետաձգել տա և թագավորին պատրաստի, միաբերան ասում են.»Որովհետև դու չկամեցար մեզ հետ համակերպվել, որ նա չթագավորի, ահա մենք էլ չենք կամենում, որ դու մեզ քահանա լինես»: Եվ բոլորը միաբանությամբ ելան գնացին պարսից Վուամ թագավորի մոտ, մի ոմն փառամոլ քահանայի՝ արծկեացի Սուրմակի հետ, չարախոսելու իրենց Արտաշիր թագավորի վրա և Մեծն Սահակի վրա, թե նրանք հույների կողմն են թեքվել:

ԿԴ

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆՑ ԿԱՄՔՈՎ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԻ ԱՆԱՐԳՎԵԼԸ

Այն ժամանակ պարսից Վոամ թագավորը Դուռը կանչեց հայոց Արտաշիր թագավորին և Մեծն Սահակին, և նրանից խնդրում էին, որ Արտաշիրին ամբաստանի, իսկ նա հրաժարվեց առհասարակ որևէ բան ասելուց, չար կամ բարի»: Ապա Վոամը հրամայեց արյաց հազարապետին, որ Սուրենյան Պահլավ էր, որպեսզի իբրև ազգական, նրան սիրելաբար խրատ տա և համոզե: Եվ նա հրապուրիչ խոսքերով ասում էր. «Որովհետև դու ինձ արյունակից ես և հարազատ, ուստի քո բարին մտածելով ասում եմ, եթե այժմ միայն միաբանես նախարարների հետ, պարսից թագավորից մեծարանք կգտնես, և նա քո թոռ Վարդանին Հայաստանի վրա կնշանակի՝ հավասար և համապատիվ մի թագավորի»: Բայց նա հանձն չէր առնում և ասում էր. «Ինչպես կարող եմ ես ընկերի մասին չարախոսել փառասիրությունից կամ իշխանասիրությունից դրդված, կամ ինչու եք դուք այդպես ցանկանում Արտաշիրին գահընկեց անել: Ինձ բոլորովին հայտնի չէ, թե նա ապստամբության խորհուրդ ունեցած լինի, իսկ եթե նրան ամբաստանում են անառակ վարքի համար, նա դրանով պետք է պատվի արժանանա համաձայն ձեր անմաքրասեր կրոնի, թեպետ մեր կրոնով դատապարտելի է: Ինձանից համենայն դեպս դուք ոչինչ չեք լսի»:

Այն ժամանակ Վոամը զայրացած՝ մեծ հրապարակում քննություն է կատարում, և ուշադնելով Արտաշիրի խոսքերին՝ հոժարությամբ լսում էր չարախոսների ասածները, մանավանդ Սուրմակի աղտեղի խոսքերը: Որովհետև թշնամաբար տրամադրված հակառակասեր նախարարները նրան էին խոստացել եպիսկոպոսապետության աթոռը, ուստի ինքնասիրությունից դրդված իր լեզուն սատակից սուր դարձրեց: Վերջապես Վոամը հրամայեց՝ թագավորությունն առնել և նրան Պարսկաստանում արգելել և նրա ցեղի բոլոր գույքը արքունիք գրավել, նույնպես և Մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տունը արքունիք գրավել, և նրա փոխարեն եպիսկոպոսապետության աթոռը տալ Սուրմակին: Իսկ նախարարներին արձակեց մեծամեծ պարզեներով՝ մի պարսիկ մարզպանի հետ, որ կոչվում էր Վեհմիհրշապուհ:

Բայց Սուրմակը պաշտոնում մնաց մի տարուց ոչ ավելի և հենց նույն նախարարների ձեռքով աթոռից հալածվեց: Նա հետո իր Բզնունյաց գավառի եպիսկոպոսությունն ստացավ պարսից թագավորից՝ ժառանգաբար նստելու: Իսկ մեր նախարարները Վոամից խնդրում էին ուրիշ աթոռակալ, և նա տվեց ումն ասորի Բրդիշոյի: Սա եկավ վատթար ընկերակիցներով, հետք բերեց տանտիկին կանայք, վարում էր անժուժկալ շոայլ կյանք, հափշտակում էր վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները: Այսպես վարվեց նա երեք տարի: Նախարարները չկարողանալով այս տանել՝ նորից Վոամին աղաշեցին՝ նրան փոխել և տալ մի ուրիշ մարդ ըստ իրենց վարք ու բարքի, կեսն էլ խնդրում էր Մեծն Սահակին:

ԿԵ

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿԻՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ ԱՐՉԱԿԵԼԸ ԱԹՈՌԱԿԱԼ ՇԱՄՈՒԵԼԻ ՀԵՏ
ՄԻԱՍԻՆ

Ինչպես ասացինք, հայոց նախարարները երկու խմբի բաժանվելով՝ մարդիկ ուղարկեցին պարսից թագավորից աթոռակալ խնդրելու,- Արծրունյաց տեր Վաշեն և Աշոցքի տեր Հմայակը, ում որ թագավոր կամենա, իսկ Ապահունյաց տեր Մանեճը և Արշարունյաց տեր Սպանդարատը՝ Մեծն Սահակին: Նաև հունաց Անատոլ զորավարը Կարինից ուղարկեց կուկայառիձեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթե պարսից թագավորը չի հաճում նրան իր բաժնում պահել, թող տա հունաց բաժնին: Եպիսկոպոսների բազմությունն էլ, Երանելի Մեսրոպի և Եկեղեցու բոլոր պաշտոնյաների հետ նույն խնդրով ուղարկեցին Տիրուկ քահանային՝ Մովսեսիկի որդուն Վանանդի Զարիշատ զյուղից: Վոամը համաձայնեց երկու կողմերի խնդիրն էլ կատարելու.- Եպիսկոպոսապետության աթոռի համար նշանակեց Շամուել անունով մի ասորու, որպեսզի Մեծն Սահակին ընդդիմադիր և հակաթոռ լինի, և որոշում է նրա գործը - ընկերանալ մարզպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին: Իսկ Մեծն Սահակին արձակելով՝ նրան թողնում է մի քանի զյուր նրա կաթողիկոսական տանից, որպեսզի նստի միայն իր վիճակում, իրավունք ունենալով միայն՝ ուսուցանելու սովորական ուսմունքը և ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհամաձայնի Շամուելը:

Բայց նրան արձակելիս կանչում է իր առաջ բազմամբոխ ատյանում և ասում. «Երդվեցնում եմ քեզ քո հավատով, որ հավատարիմ մնաս մեր հպատակության մեջ, ապստամբության խորհուրդներ չտածես՝ խարվելով հունաց մոլորական հավատակցությունից, պատճառ դառնալով, որ Հայաստանը մենք կորուստի մատնենք, և մեր բարերարությունը չարության փոխարկես»: Այն ժամանակ ոտքի կանգնեց Մեծն Սահակը, պարկեշտ և նազելի դիրք բռնելով, ինչպես բեմբասացության ժամանակ, համեստ հայացքով և ավելի համեստ ձայնով, և սկսեց ձառել իր հպարտության երախտիքները և նրանց ապերախտությունը դեպի ինքը, միևնույն ժամանակ երևան հանեց նրանց կեղծավոր անուշ խոսքերն ու դառն խորհուրդներն ու չար գործերը, սրա հետ միասին նա ընդդիմախոսեց այն անմիտ հայոյությանը, որ արտահայտեց թագավորն՝ ասելով. «մոլորական հավատակցություն», և նրանց պաշտամունքը խայտառակելով՝ խոսքն ավարտեց հրաշալի աստվածաբանությամբ, որքան որ հեթանոսների լսելիքը հանդուրժում էին, և ոչ թե պայծառ դավանությունը ամբողջովին գցեց անհավատների առաջ ծաղրելու համար, ինչպես մարզարիտը

խոզերին ոտնակոխ լինելու, բայց այնքան կայծակի պես ցոլացրեց, որ մոգերի լեզուները մոխիր կտրեցին և ինքը թագավորը հիացած ապշած մնաց, և ատյանում եղած բոլոր բազմությունը, բարեկազմ պարսիկները, ականջները ցցած լսում էին ուշադրությամբ, այնպես որ Վոամը հրամայեց շատ արծաթ տալ նրան իբրև ձարտարախոս ու խիզախ հռետորի, որ այնպիսի թագավորի առաջ խոսում է այնպիսի համարձակությամբ:

Բայց նա չընդունելով՝ ասաց իր ազգակից Սուրենյան Պահլավին. «Նրա արծաթը թող իրեն մնա, բայց դու նրան համոզիր, որ այս երկու բանը կատարի ինձ համար, նախ՝ հրամայի, որ հայոց նախարարների գահը մնա այնպես, ինչպես սահմանվել է Արտաշիրից և պահպանվում է մինչև այսօր, և պարսիկ մարզպաններն իրավունք չունեն, չափազանցրած զեկուցումներ տալով, կամայականորեն փոփոխել: Եվ երկրորդ՝ որ իմ և քո ազգականի, երիտասարդ Գազավոնի¹⁹⁸, Հրահատի որդու տունը վերադարձնի, եթե ոչ իր տեղը տալով,- քանի որ նա ատում է Արշակունի անունը,- գոնե նախարարների կարգի մեջ մտցնելով, ինչ տեղում որ ինքը կամենա, ինչպես արեց նրա ազգակից Կամսարականին կամ Ամատունուն, սրանց հայրենական գահից և առաջնակարգ պատվից իշեցնելով ստորին աստիճանի, կամ գոնե արքունական գործակալությունը վստահի նրան (Ամատունուն) և զավակներին համանման վստահությամբ, մինչև որ Աստված քաղցրանա և նրան նորից տա հայրենական գահը որևէ թագավորի ձեռքով: Արդ՝ ջանա նրան համոզել ձարտար միջնորդի նման»:

Վոամը համաձայնելով՝ հրամայում է բոլորը կատարել, և նրա թոռ Վարդան ստրատելատին նորից հաստատելով իր Մամիկոնյան ցեղի տերության մեջ, ուղարկում է Հայաստան:

Բայց եթե մեկն ասի, թե մենք պետք է գրենք Մեծն Սահակի խոսածները պարսից ատյանում, թոռ նա գիտենա, որ ամբողջն իսկությամբ մեր լսելիքին չի հասել ոչ ոքից, ուստի և մենք չենք հոժարում հյուսել այս պատմության մեջ: Որովհետև ես կ մի մարդ եմ ծերացած և հիվանդու և թարգմանություններից անպարապ, ես միտքս դրի միայն շտապել, առանց խոսքի մաքրության հետևելու, որպեսզի քո կամքը կատարված լինի, և ես ազատվեմ քո ստիպողական խոսքերից և աղաչանքներից, քեզ ել ես մարդ եմ

198 Կամսարական տոհմին, որ զահագուրկ էր եղած, Արտաշիրը Սահակ Վաթողիկոսի միջնորդությամբ վերադարձրել էր իր կալվածքները և գահը, ավելի ստոր աստիճանով: Բայց Գազավոնը, որ նույն Կամսարականներից էր, Խոսրով թագավորը ըստ նրա ծագման Արշակունի մորից, հանել էր Կամսարականների ցուցակից և գրել էր Արշակունի: Արդ՝ Սահակ կաթողիկոսը միջնորդում է նրան ևս զահ տալ, եթե ոչ իբրև Արշակունու, քանի որ Սասանյան թագավորի աչքի փուշն էին հայ արշակունիները, իբրև պահլավունիներին ցեղակից և իրենցից ավելի բարձր ծագում ունեցողներ - գոնե մի ստորին աստիճանի զահ, ինչպես թագավորը կամենա:

համարում, կարիքների կողմից մեզ հավասար, և ոչ թե, ինչպես քերթողներն ասում են, որ իշխաններն աստվածների զարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից:

ԿԶ

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿԻ ԱՆԱՐԺԱՆ ԻՇԽԱՆԱԿԻՑ ՇԱՄՈՒԵԼԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Շամուելը գալով գրավեց եպիսկոպոսության աթոռը, և հետևեց Բրբիշոյի վարքին, ազահության կողմից նրան գերազանցելով, որովհետև նա հափշտակում էր միայն վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները, իսկ սա՝ նաև կենդանիներինը, որովհետև մեռածների տեղը նոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրել թույլ չէր տալիս Մեծն Սահակին, իսկ կենդանիներին էլ չնշին պատճառներ գտնելով արքունական հարկերի խափանման մեջ, հալածում էր և բոլորի վիճակները խում յուրացնում էր:

Ուստի նա ատելի դարձավ բոլոր եպիսկոպոսներին և արհամարհիվեց, այնպես որ թեկուզ բյուրավոր չարիքներ նրանից կրեին, չին գալիս նրա մոտ, բացի այն Սուրբմակից, որի վիճակը նույնիսկ մեծացրեց, արքունական հրամանով շատերի վիճակները խելով ու նրան հանձնելով: Ուրիշ եպիսկոպոսներ էլ, նրան նախանձելով, հանդգնեցին նույն բանն անել, պարսից թագավորին դիմելով իրենց իշխանների միջոցով:

Իսկ Մեծն Սահակը չդադարեց հոգևոր կաթով սնուցանել եկեղեցու մանուկներին Մեսրոպի հետ միասին, որին հաստատեց Վաղարշապատ քաղաքի կաթողիկե եկեղեցում, իսկ ինքը մնաց Բագրևանդ գավառում, այն տեղում, ուր երկրից լուս ծագեց՝ երբ Սուրբն Գրիգոր Մկրտում էր Տրդատ թագավորին և բոլոր հայերին:

Բայց Շամուելը իինպ տարի ապրելով մեռավ մեր երկրում: Այն ժամանակ բոլոր նախարարները ժողովվեցին, գնացին Մեծն Սահակի մոտ, խոստովանեցին իրենց հանցավորությունը և աղաչեցին, որ նորից դառնա իր աթոռը, խոստանում էին, որ պարսից թագավորից նրան հաստատել կտան, և բոլորը կնքում էին ուխտի գիր, որ նույն իշխանությունը նրա թոռներին կտան ժառանգաբար: Բայց նա հանձն չէր առնում: Նրանց շատ թախանձանքներից ստիպված պատմեց նրանց այն տեսիլքը, որով քնի մեջ շատ ժամանակ առաջ հայտնվեցին ապագայում գալիքները: Նախարարներն այս լսելով և հասկանալով, որ աստվածային հրամանով նրա ցեղից քահանապետությունը դադարեց, արտասկեցին, վայ տվին իրենց, համաձայն

ավետարանի խոսքին, թե «Գայթակղությունը պետք է զա, բայց վայ նրանց, որոնց ձեռքով կգա գայթակղությունը» և թողին նրա կամքին:

ԿԵ

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ԵՐԱՆԵԼԻ ՄԵՍՈՂՈՂԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՑ ՓՈԽՎԵԼԸ

Վռամը քսանմեկ տարի պարսից վրա թագավորելուց հետո մեռնում է, տերությունն իր Հազկերտ որդուն թողնելով: Սա հաշտությունը մոռանալով, հենց թագավորելուն պես դիմում է Մծրինի մոտ եղած հունաց զորքերի վրա: Ասրպատականի գնդին էլ հրամայում է մեր երկիրը մտնել: Սրանք եկան և անկարգ կերպով բանակ դրին Բագնաց ավանի (Բագավանի) մոտ:

Այս ժամանակ Մեծն Սահակի վրա մահվան հիվանդություն հասավ, աշակերտները նրան առան փոխադրեցին Բլուր կոչված գյուղը, իրքն մի ավելի սովոր և պարսից զորքերից ազատ տեղ, որոնք նրանց նեղություն էին տալիս: Այստեղ հասավ նրա վախճանը, հիտունմեկ տարի եպիսկոպոսապետություն անելուց հետո, սկսելով հայոց վերջին Խոսրով թագավորի երրորդ տարուց մինչև պարսից Հազկերտ թագավորի առաջին տարվա սկիզբը, նավասարդ ամսի վերջին, իր ծննդյան օրը: Որ մահկանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը, պատվեց պատկերը, պատկառեց կոչումից, կյանքից կյանք փոխադրվեց, և այնպես կենցաղավարեց այնքան տարի, ու ծերությունից ոչ մի տեսակ պակասություն չերևաց նրա վրա և ոչ որևէ ախտի ենթարկվեց:

Նրա մասին պետք է փառավոր ձառ գրել, դրվատել մեր Սուրբ հորը, ինչպես նրան արժան է, բայց որպեսզի գլխի երկարությունը ընթերցողին ձանձրույթ չպատճառի, ուրիշ տեղի և ժամանակի կթողնենք այս բաները, այս գրքից դուրս, ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել¹⁹⁹:

Բայց նրա պատվական մարմինը վերցրին նրա սարկավագապետ Երեմիան իր աշակերտակիցներով և նրա հարսը՝ Դստրիկ անունով Մամիկոնյան տիկինը, որ

199 Խորենացին խոստանում է ներբողական ձառ գրել Սուրբ Սահակի մասին՝ «այս գրքից դուրս»: Սրանից և ուրիշ մի քանի տեղերից ումանք եզրակացրել էին, թե Խորենացին գրել է և Չորրորդ գիրք, որ մեր ձեռքը չի հասել:

Վարդան ստրատելատի կինն էր, տարան թաղեցին իրենց Աշտիշատ գյուղում, որ գտնվում էր Տարոն գավառում: Նրա աշակերտները, կրոնավոր սպուտները իրենց գավառները ցրվելով՝ վանքեր հիմնեցին և եղբայրներ ժողովեցին:

Սուրբ Սահակի վախճանվելուց հետո, մեհեկան ամսի տասներեքին, Երանելի Մեսրոպն էլ այս աշխարհից փոխվեց Վաղարշապատ քաղաքում, զերազանցելով բոլոր առաքինի մարդկանցից, որպիսիք այն ժամանակ կային: Որովհետև ամբարտավանությունը և մարդահաճությունը նրա վարքում երբեք տեղ չգտան, այլ հեզ, բարյացակամ և բարեմիտ լինելով, երևում էր բոլորին երկնայինների սովորությամբ զարդարված: Որովհետև նա հրեշտակի տեսք ուներ, բեղմնավոր միտք, պայծառ էր խոսքով, գործերով ժուժկալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով աննման, խորհրդակցությամբ մեծ, հավատով ուղիղ, հուսով համբերող, սիրով անկեղծ, ուսուցանելիս անձանձրույթ: Բայց որովհետև բոլոր բարեմասնություններն անկարող եմ թվել²⁰⁰, խոսք կդարձնեմ նրա մարմնի հուղարկավորությանը:

Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի աղոտ ձևով լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ Երանելին հոգին ավանդեց, և շուտով չանհետացավ այս շողքը, քչերին տեսանելի չեղավ, այլ ամբողջ բազմությանը, այնպես որ շատ անհավատներ մկրտվեցին: Այս ժամանակ ժողովված բազմության մեջ աղմուկ և շփոթություն ծագեց՝ այն պարկեշտ մարմինը թաղելու տեղի պատճառով, որ դեռ մահից առաջ մեռելության վարժեցրել էր իրեն: Բաժանվել էին երեք խմբի, մի մասն առաջարկում էր տանել Տարոն, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էր, մի մասն էլ առաջարկում էր թարել հենց Վաղարշապատ քաղաքում, Սրբերի հանգստարանում: Բայց հաղթեց քաջ Վահան Ամատունին, որ ավելի ջերմեռանդ էր հավատով և հզոր էր մարմնավորապես, որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ նրան էին վստահել մեր հայոց երկրի հազարապետությունը: Նա մարմինը վերցրեց և արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ իր գյուղը՝ Օշական:

200 Սուրբ Մեսրոպի այս ներբողը - «Որովհետև ամբարտավությունը- բայց որովհետև նրա բոլոր բարեմասնություններն անկարող եմ թվել», բառացի առնված է Մեղքեստրոսի վարքից, ավելացնելով միայն «մտօք ծննդական» և «ուսուցանելով անձանձրույթ», և Մեղքեստրոսի «տրամապայծառացյալ» (հունարեն բառի տառացի թարգմանություն) բառի փոխարեն՝ պայծառ: Արիոդական, լատիներեն բառ է, որ նշանակում է գուշակիչ, հմայիչ: Մարսիկյան ժողովրդի անունից, որ բնակվում էին Լատինում և հայտնի էին իբրև կախարդներ և օձերի թովիչներ:

Եվ նույն լուսեղեն խաչի երևույթը դագաղի վրա գնում էր դեմ հանդիման ժողովրդին, մինչև նրան հորին հանձնեցին Վահանը և նրա սպասավոր Թաքիկը, որից հետո նշանն աներևույթ եղավ: Իսկ եպիսկոպոսապետության աթոռը իբրև տեղակալ նստեց Երանելի Մեսրոպի հրամանով նրա աշակերտը Հովսեփ քահանան, որ Վայոց ձորի Հողոցիմ գյուղից էր:

ԿԸ

ՈՂԲ՝ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՅՑԱՅ ՑԵՂԻՑ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏՈՀՄԻՑ ԴԱԴԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ողբում եմ քեզ Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ և քահանադ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ չարափառությունը:

Խղճում եմ քեզ, Հայաստանյաց եկեղեցիդ՝ քեմիդ բարեկարգությունից անշքացած, քաջ հովվից և հովվակցից զրկված: Այլևս չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանգիստ ջրերի մոտ սնվելիս և ոչ էլ փարախի մեջ ժողովված՝ գայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և զահավեծ տեղերում:

Երանի առաջին և երկրորդ փոփոխություններին²⁰¹, որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչեղբայրը հեռացան, բայց դու, հարսդ, համբերեցիր, ողջախոհությամբ պահելով ամուսնությունդ, ինչպես մեկը մեզանից առաջ իմաստնաբար ասաց²⁰²: Մյուս անգամ էլ, երբ մեկը սիրեկանի նման հանդգնաբար հարձակվեց քո անարատ առազաստի վրա, դու հարսդ, չապականվեցիր, թեպետ բռնի կերպով փեսան

201 Առաջին և երկրորդ փոփոխում ասելով Պատմահայրն ակնարկում է Սուրբ Սահակի երկու անգամ զահընկեց լինելու վրա, առաջին անգամ Խաչեղբոր հետ միասին (=Խորով թագավորի հետ), երկրորդ անգամ՝ նախարարների միաբան խորհրդով, որոնց կոչում է ստամբակ որդիք, որոնք իրենց ծնողին անարգեցին, բայց որոնք, իբրև խորթ որդիք, արժանապես անարգեցին նաև օտար հորը (=Սուրմակին) և եկվոր խորթ հորը (=Բրդիշոյին):

202 Հեղինակն այստեղ նկատի ունի Գր. Նազիանզացուն, որի զանազան ձառերից մանր-մունք ասացվածքներ առել հյուսել է այս ողբի մեջ:

վտարվեց - եթք ընդվզող որդիները իրենց ծնողին անարգեցին, նման այն խորթին, որոնք արժանապես անարգում են օտար հորը և եկվոր խորթ հորը,- բայց դու այս անգամ էլ ամեն բանով լրված չմնացիր, ակնկալելով քո փեսայի դարձին, դու հովվակցի ձեռքով մանուկներիդ փայփայեցիր, ոչ ինչպես տագերոց, այլ ինչպես նույն զավակների տեր երկրորդ հոր ձեռքով: Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլևս չկա դարձի ակնկալություն, որովհետև մարմնից բաժանվեց իր ընկերոջ ու գործակցի հետ: Նրանց համար լավ է Քրիստոսի հետ բնակվել, Աքրահամի գոզում հանգչել և հրեշտակների խմբերը տեսնել: Բայց դու ես, որ արիությանդ մեջ առանց հոգացողի մնացիր, և մենք ենք խոճալի, որ զրկվեցինք հայրական խնամակալությունից: Որովհետև այնպես չէ մեր վիճակը, ինչպես հնում այն խրաելացոց ժողովուրդը, այլ մեր թշվառությունն ավելի է²⁰³: Որովհետև Մեսրոպը վերացվում է, բայց Հետուն չի հաջորդում, որ առաջնորդի դեպի Ավետյաց երկիրը: Ուրբովամն իր ժողովրդից մերժվեց, բայց նրան փոխարինեց Նաբատի որդին, և Աստծու մարդուն ոչ թե առյուծը ոչնչացրեց, այլ հասուն տարերքը: Եղիան համբարձավ, բայց Եղիսեն չմնաց կրկնակի հոգով՝ Հետուին օծելու, այլ դեռ Ազայելն էլ հրավիրվեց Խրայելին կոտորելու: Սեղեկիան գերի տարվեց, բայց չկա Զորաբարել, որ տերությունը նորոգի: Անտիռոսը բռնադատում է թողնել հայրենի կրոնը, բայց Մադաթիան չի դիմադրում, պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, բայց Մակարեն չի փրկում: Այժմ ներսը կոհվներ, դրսից արհավիրք, արհավիրք հեթանոսների կողմից և կոհվներ հերձվածողների կողմից, և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր:

Ավաղ այս զրկանքներին, ավաղ այս թշվառ պատմությանը: Ինչպես դիմանամ այս ցավերին, ինչպես ամրապնդեմ միտքս ու լեզուս և հայրերիս հատուցանեմ խոսքով ծնունդի և սնունդի փոխարեն: Որովհետև նրանք ինձ ծնան և սնուցին իրենց տված

203Այստեղ Խորենացին մի շարք անցքեր խրայելացիների պատմությունից համեմատում է հայոց անցքերի հետ, ցույց տալու համար, թե մեր վիճակն ավելի վատթար է եղել, քան նրանցը: Այսպես՝ խրայելացիների մոտ Մովսեսը վախճանվում է, բայց նրան հաջորդում է Հետուն, իսկ մեր մեջ Մովսես (=Սահակ) վախճանվում է, բայց հաջորդ չի ունենում: Խրայելացիների Ուրբովամին ժողովուրդը մերժում է, բայց նրա փոխարեն թագավորեցնում է Հերբովամին, Նաբատի որդուն, իսկ մեզ մոտ Արտաշիրին մերժում են, բայց նրա փոխարեն ոչ ոքի չեն թագավորեցնում: Խրայելացիների մոտ Եղիային փոխանորդեց կրկնակի զորությամբ Եղիսեն, որ Հետուին օծեց, իսկ մեր մեջ Սահակին ոչ ոք չհաջորդեց նրա նման և ոչ ոքի չօծեց: Խրայելացիների մոտ Սեղեկիան գերի տարվեց, բայց առաջ եկավ Զորաբարելը, որ նորոգեց տաճարը, իսկ Արտաշիրը հաջորդ չունեցավ՝ աշխարհը բարեկարգելու: Խրայելացիների մոտ՝ Մադաթիա քահանան և նրա որդին Հուդա Մակարեն դիմադրում են Անտիռոսին և պաշտպանում իրենց կրոնը, իսկ մեր մեջ այսպիսի դիմադրություն և եկեղեցու պաշտպանություն տեղի չունեցավ: (Ինչով պետք է բացատրել, որ Խորենացին չի հիշում Ղևոնդին, որ Հայաստանում Մադաթիայի դերը կատարեց, և Վարդան Մամիկոնյանին, որ Հայաստանի Հուդա Մակարեն եղավ, ինչպես և կոչվեց հետո):

ուսումնական և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու: Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեին իմ անհիմաստ գիտությամբ և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ դիմելով, հույս ունեինք հարսանիքներում պարել, խիզախ և արագ շարժումներով, և առաջասատի երգեր երգել,- այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաջելով, նույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն ու օրինությունը:

Այսպիսի վշտով խեղդվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում: Ուր է այն քաղցր աչքերի հանդարտությունը ուղիների համար և ահավորությունը շեղվածների համար, ուր է այն զվարթ շրթունքների ժամանակակից աշակերտներին հանդիպելիս, ուր է այն բարյացակամ սիրտը, որ հետևողներ էր զրավում, ուր է երկայն ճանապարհները հիշեցնող հույսը, նեղություններից հանգստացողը, կորավ ժողովուրդը, ծածկվեց նավահանգիստը, լրեց օգնականը, լրեց խրախուսիչ ձայնը: Ով այսուհետև պետք է հարգի մեր ուսումը, ով պետք է ուրախանա իր՝ աշակերտի առաջադիմությամբ, ով հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտի՝ մասամբ իր՝ որդուց հաղթվելով: Ով պետք է զսպի առողջ վարդապետության հակառակ դուրս եկողների հանդգնությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայբայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես ասաց հայրերից մեկը, ամեն խոսքի առթիվ նրանք հավասարապես նեղանում են, և մարդկանց համար չար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից գուրկ մարդկանց: Ով պետք է նրանց պապանձեցնի սաստելով և մեզ սփոփի գովելով և չափ դնի խոսքի և լոռության:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, իմ մեջ հառաջանք և արտասուք են ծագում, ինձ թելադրում են տիրալից և սգավոր խոսք ասել: Եվ չգիտեմ ինչպես հորինեմ իմ ողբը և կամ ում արտասվեմ,- արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորին, որ վատթար խորհրդակցությամբ իր ցեղով հանդերձ դեն զցվեց և նախ քան մահով մեռնելը անարգաբար աթոռից կործանվեց, թե ինձ, որի գլխից վերցվեց փառավորող գեղեցիկ կյանքին օգտակար պատճեն, արդյոք իմ հորն ու քահանայապետին, այն վսեմ մտքին, որ ուր գնում, տանում էր կատարյալ խոսքը, որով կառավարում էր և բարեկարգում, և սանձերը բուռը հավաքած՝ ուղղություն էր տալիս դեմքերին և սանձահարում էր օտարուտի մտքեր հայտնող լեզուները, թե ինձ, նրա հոգու խանդից զրկվածիս ու տնանկիս, արդյոք իմ ծնողին, այն վարդապետության աղբյուրը, որ ոռոգում է արդարությունը և իբրև հեղեղ դուրս էր քշում ամբարշտությունը, թե ինձ, նրա խրատները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս, արդյոք մեր երկրին արդեն եկած աղետները թե ապագայում սպասվածները:

Ով մեզ այս բաներում ճառակից կլինի՝ մասնակցելով մեր տրտմությանը, ով մեզ կընկերանա՝ ցավակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու: Զարթիր, Երեմիա, զարթիր և մարգարիանալով հանդերձ ողբա²⁰⁴ այն, ինչ թշվառություններ ոք կրեցինք և ինչ դեռ պիտի կրենք, գուշակիր, ոք տգետ հովիվներ պետք է երևան գան, ինչպես գուշակեց Զաքարիան իսրայելացիների համար:

Ուսուցիչները տիսմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ Աստծուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ Սուրբ հոգով, ոսկեսեր, նախանձոտ, թողած հեղությունը, որի մեջ Աստված է բնակվում, և զայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Կրոնավորները կեղծավոր, ցուցամոլ, սնափառ, պատվամոլ, քան թե աստվածասեր:

Վիճակավորները հպարտ, դատարկապորտ, դատարկախոս, ծույլ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգություններ սիրող:

Աշակերտները սովորելու մեջ ծույլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան, որոնք դեռ չսովորած՝ աստվածաբան են :

Աշխարհականները ամբարտավան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արքեցող, վնասարար, ժառանգությունից փախչող²⁰⁵:

Զինվորականները անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծույլ, ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, զինեմոլ, հելուզակ, ավազակներին համաբարո:

---

204 Ակնարկություն Երեմիայի ողբի վրա, որտեղ նա նկարագրում է իսրայելացիների կրած թշվառությունները Երուսաղեմի ավերածից և ժողովրդի գերությունից հետո: Իսկ տգետ հովիվների երևան գալը գուշակել է Զաքարիա մարգարեն:

205 Անհասկանալի է «փախչող ի ժառանգութենէ»: Էմինը և նրա հետևողությամբ Ստեփանեն թարգմանել են եկեղեցական կոչումից փախչող», որ հավանական չէ:

Իշխանները ապստամբ, գողերին գողակից, կաշառակեր, կծծի, ժլատ, ազահ, հափշտակող, երկիր ավերող, աղտեղասեր, ստրուկներին համախոհ:

Դատավորները տմարդի, ստախոս, խարող, կաշառակեր, իրավունքը չպաշտպանող, անկայուն, ընդդիմացող:

Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:

Եվ ինչ կա այս բոլորի դիմաց, եթե ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել, և տարրերը փոխել են իրենց բնույթը, զարունը երաշտացած, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև: Քամիները բքաբեր ու խորշակաբեր, ցավեր տարածող ամպերը կայծակներ թափող, կարկտաբեր, անձրևներն անժամանակ և անօգուտ, իսկ պակասելը՝ չափազանց, հողի պտուղների անբերբիություն և անասունների անաձելություն, այլև երկրաշարժներ և սասանումներ: Եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խոռվություն, համաձայն այն խոսքի, թե ամբարիշտներին խաղաղություն չկա:

Որովհեսև մեզ տիրեցին խստասիրտ և չար թագավորներ, որոնք ծանր, դժվարակիր բեռներ են բարձրացնում, անտանելի հրամաններ են տալիս, կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորս են, սիրելիները դավաճանված են, թշնամիները զորացած, հավատը ծախվում է այս ունայն կյանքի համար: Ավազակներ են գալիս անհատնում և շատ կողմերից, տները թալանվում են, ստացվածքները հափշտակվում, գլխավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, դեպի օտարություն են աքսորվում ազնվականները, անթիվ նեղություններ են կրում ռամիկները, առնվում են քաղաքներ, քանդվում են ամրոցներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անվերջ սովեր և հիվանդություններ և բազմատեսակ համաձարակներ: Աստվածապաշտությունը մոռացված է և կա դժողոքի ակնկալություն:

Սրանից փրկիր, Քրիստոս Աստված, մեզ և բոլորին, որոնք ձշմարտությամբ երկրպագում են նրան: Նրան Փառք, բոլոր աստվածներից, Ամեն:

Ավարտվեց երրորդ գիրքը,
որով վերջանում է Հայոց մեծերի
պատմությունը: